

Даниела КОНСТАНТИНОВА

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България
d.konstantinova@ts.uni-vt.bg

ГАСТРОНОМИЧЕСКИТЕ ТРАДИЦИИ НА БЪЛГАРИ И СЛОВАЦИ, ОТРАЗЕНИ В БЪЛГАРСКАТА И СЛОВАШКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Daniela KONSTANTINOVA

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

GASTRONOMIC TRADITIONS OF BULGARIANS AND SLOVAKS AND ITS EXPRESSION IN BULGARIAN AND SLOVAK PHRASEOLOGY

The article presents some Bulgarian and Slovak phraseological units, partly proverbs, which components mean food and meals, typical of Bulgarian and Slovak cuisine. Conclusions are drawn about some peculiarities of Bulgarian and Slovak gastronomic tradition (besides food and types of meals, also habits and rituals) reflected in phraseology and about some features of Bulgarian and Slovak worldview. How these phraseological units and proverbs take part in linguistic world picture (conceptualizing the world and man) is also discussed.

Ключови думи: фразеология, български, словашки, храна, ястия, гастрономическа традиция

Keywords: phraseology, Bulgarian, Slovak, food, meals, gastronomic traditions

Храната и храненето са обусловени от както основна биологична необходимост, така и от конкретни природо-географски условия и културно-религиозни особености. Съществуват редица изследвания, в които се проучват начините за набавяне на храната, нейното приготвяне и консумиране съобразно възприетите от дадена общност (семейство, етнос, народ) обичаи и норми. Наред с това много антрополози, етнологии, фолклористи и други учени разглеждат храната и храненето като посредник между природата и културата, като символ и обреден процес, като начин за заявяване на идентичност (индивидуална или колективна). Споделяме становището на К. Рот, изразено в статията „Турско кафе, гулаш, дюнер: стереотипи в европейската кулинарна култура“ (Рот 2007), че стереотипите, свързани с храната и кулинарната култура, играят много важна роля в комуникацията между народите. Съгласни сме с автора и относно това, че във всекидневния език, пословиците, литературата и образния свят на народите много често етнически, регионални, национални и религиозни групи се асоциират именно с ястията, например гулаша, който винаги се свързва с Унгария, пицата – с Италия, ростбифа – с Англия и др. К. Рот констатира, че понякога дори цели народи биват шеговито (и не само

– бел. моя, Д. К.) наричани с имена на храни – например българите казват на румънците „мамалигари“, англичаните наричат французите „жабари“, а французите от своя страна смятат англичаните за „ростбифи“ и т.н. (Рот 2007: 168–169). Има и много доказателства, че приликите в храната и вкуса създават чувство за национално-културна близост и идентичност. Като пример могат да бъдат посочени емигрантите, които, установили се в дадена чужда страна, създават ресторанти, заведения и магазини, където предлагат продукти и храни, характерни за родината си. Съгласни сме също, че храната „винаги е едновременно и културен продукт и символ, който съществува като конструкт в главите на хората“ (Рот 2007: 178). Именно тези възгледи за храната и храненето станаха повод да потърсим какви черти на българската и словашката гастрономическа традиция (хранителни продукти, видове ястия, начини и навици на хранене) са отразени във фразеологизмите от двата езика. Наред с това смятаме, че кулинарната лексика във всеки език трябва добре да се знае и споделяме схващането на Ц. Иванова, че „В нашето съвремие необходимостта да се познава основната лексика от съвременната кухня на един народ е породена от редица глобализирани в световен мащаб фактори като бързи комуникации, интернационализация на икономически, социални и чисто човешки контакти“ (Иванова 2004: 72).

За целта в тази статия ще анализираме български и словашки фразеологизми (също и някои пословици и поговорки) с **компоненти**, означаващи **названия на хранителни продукти и ястия (храни)**, въз основа на което ще обобщим по **какъв начин тези фразеологизми участват в изграждането на езиковия образ на света и човека (концептуализацията на света)** в българската и словашката фразеология и с какви особености на традициите и миогледа е свързано това.

1. Фразеологизми с компонент ‘хляб’ и видове хляб

Най-честият „хранителен компонент“ на фразеологизмите и в двата езика е **хлябът**, назован с различни лексеми, представящи негови разновидности – бълг. *хляб, пита, погача, колач, кравай* и др.; слш. *chlieb, koláč*¹ и др.). Тъй като фразеологизмите с компонент ‘хляб’ и видове хляб са много, тук ще се спрем на само тези, които се употребяват най-често или се срещат рядко, но имат интересна образност и семантика.

За българите (както за много други народи) хлябът е основна, но и сакрална храна. В тази връзка Д. Маринов пише: „Храната на селянина се състои от това що яде и пие. Ястивото му се състои от права храна и посредствена, която служи като зачинка на правата храна. Като права храна на нашия селянин служи хлябът, а като посредствена или зачинка, „да прокара залька“ служи гозбата. Според това храната на нашия селянин ще разделим на тия отдели: А.

¹ В съвременния словашки език думата *koláč* се употребява за тестено изделие, което е сладко.

хляб; Б. пиво; В. гостба“ (Маринов 1984: 652). По-нататък видният български етнограф продължава: „Къща без хляб да не замръква“. Тая стара приказка препоръчва и заръчва никога една селска къща да не остая без хляб, защото е зло за къщата. За това и нашата селянка има всякога грижата да има в къщи хляб. Хлябът се счита за главна храна на селянина: има друга гостба, няма, но като има хляб, има всичко. Оттам и обред или обичай няма, гдето хлябът да не заема първо място било като обреден хляб, било като обикновен хляб“ (Маринов 1984: 652)². Друг голям познавач на българския бит и душевност, Ив. Хаджийски, обобщава значението на хляба за някогашния българин по следния начин: „Хлябът беше основната храна. Старият българин не казваше „ям“, „храня се“, а „ям хляб“... Вместо да каже работа, той често казваше „изкарвам хляб“, „иди и си търси сам хляба“. Законът на трапезата беше: гозбата се топи, да мокри и прокарва хляба“ (Хаджийски 1995: 59). Въпреки че тези двата цитата са достатъчно красноречиви, към тях можем да добавим и израза *Никой не е по-голям от хляба*, който според нас проникновено обобщава значението на това тестено изделие за българина.

По някогашните словашки земи хлябът също е високо ценен, смятан е за „божи дар“ и към него е засвидетелствано голямо уважение, въпреки че за широките народни маси става основна храна чак в края на 18. век, дори началото на 19. век. Различните видове хляб заемат важно място в много словашки обреди и обичаи, свързани с християнски празници и семейни събития. Например в някои области типични обредни хлябове са *radostník*, приготвян на сватба, *kračun* и *štedrák*, замесвани на Коледа, или *paska* на Великден (Stoličná 1991: 55).

И българските, и словашките фразеологизми с компонент ‘хляб’ са носители на положителна конотация. В повечето случаи имат и сходна семантика – една голяма част от тях се отнасят до човека и служат са изграждане на неговия добродетелен образ. Показателен за това е българският израз *има хляб в него* (може да го срещнем и във варианта *има хляб в нещо*), който се употребява за способен, добър човек (съответно за смислена и перспективна работа или дейност, която си заслужава да се започне). Напълно споделяме констатацията на М. Маркова, че хлябът е основната храна и цел на трудовата дейност на човека в българската култура (Маркова 2012: 285). Смятаме, че това се отнася и за други култури, включително и за словашката. Именно в тази връзка, напълно разбираемо, една голяма част от фразеологизмите с компонент ‘хляб’ в български и словашки език има семантика, свързана с *труд, работа, прехрана* и противоположните – *мързел, леност, нежелание за работа*. Можем тематично да групираме тези фразеологизми, съобразно семантичните нюанси, които имат:

– трудя се, изкарвам си прехраната с нещо: бълг. *вадя си (хващам си) хляба*; *вземам хляба в ръцете си*; слш. *zarábat' na každodenný chlieb*; *mať svoj chlieb v rukách*; *mať ťažký / ľahký chlieb*;

² Правописът и в двата цитата е според автора.

– давам работа (занаят) на някого / лишавам някого от работа (от прехрана): бълг. давам **хляб** <в ръцете> на някого / вземам **хляба** от ръцете (от устата) на някого; подяждам **хляба** на някого;

– работя за някого, зависим съм от някого: бълг. с чужди хора чужди **хляб** деля; слш. *jest' cudzi chlieb; žit' na cudzom chlebe*; в тази връзка и пословицата *Koho chlieb jest, toho pieseň spievaj*;

– бездействам, нямам желание да работя, мързелив съм: бълг. ям **хляб** бадева; мързи ме **хляб** да ям; не знае **хляба** на кое дърво расте; родил се да хаби **хляба**; ела, **хляб**, да те изям³. Тук можем да цитираме и популярната словашка пословица *Bez práce nie sú koláče* – ‘без работа, няма благополучие’.

Друга част от фразеологизмите с компонент ‘**хляб**’ семантично се отнася за **бедност** и **богатство**. Тук отново се наблюдават нюанси в семантиката:

– живея бедно: бълг. ям **хляб** и сол; на **хляб** и вода съм⁴; слш. *žit' na (o) suchom chlebe; žit' o chlebe a vode*⁵;

– изпадам в бедност, губя работата си: бълг. оставам без залък (троха, парче) **хляб**; изпускам си **хляба**; изяждам си **хляба**⁶; слш. *stratit' chlieb; je bez chleba*;

– работя за нищожно заплащане: бълг. за единия **хляб**; за коричка **хляб**.

Следващата група фразеологизми, която се оформя, има семантика, произтичаща от разбиранията за хляба като за своеобразно мерило за човешката екзистенция (увеличаване на възрастта, но и на житейския опит). Тези фразеологизми имат значение за:

– **младост** / **неопитност**: бълг. на **хляба** „папо“ казвам; още яде **хляба** на баща си / бълг. много **хляб** има да ям; слш. *ešte si nevie chleba odkrojit'*;

– **старост** / **опитност**: бълг. от много фурни **хляб** съм ял / слш. *vediet' viac ako len chlieb jest'*.

Като отделна група ще обособим многобройните фразеологизми, чиято образност и семантика се **основават на редица обреди и обичаи**, в които хлябът и различните видове хляб заемат централно място. Характерно за тези фразеологизми е, че назовават конкретни обредни действия, които биват преосмислени. Като пример можем да дадем често употребяваните изрази и в български, и в словашки *посрещам с хляб и сол* и *vitat' chlebom a soľou*, свързани с известния обичай, изразяващ уважение, почит и гостоприемство, въз основа на който се гради и семантиката: ‘посрещам някого радушно, с благословия, с нужните почести и т. н.’

Хлябът и разновидностите хляб са неизменна част на редица български и словашки народни обичаи и обреди, които могат да се отнесат към т.нар.

³ Прави впечатление, че повечето от тези фразеологизми имат форма за 3. лице ед.ч. и се употребяват по адрес на някого.

⁴ Има и второ значение ‘спазвам пост или диета’.

⁵ Има и второ значение ‘гладувам, спазвам пост’.

⁶ Съществува и изял съм си **хляба** със значение ‘много съм стар и немощен, не ме бива вече’.

жизнен и календарен цикъл⁷ (Хлябът 1997; Stoličná 1991: 48–58). Мотивирани от обредност, отнасяща се до конкретни етапи от житейския път на човека, са следните няколко български фразеологизма. С обичая на 40-ия ден от раждането на бебето да се прави пита (погача) са свързани изразите *не съм бил на питата на някого* и *не съм отхапал от питата на някого*, които се употребяват като отговори или реакции, когато някой се интересува от възрастта на друг⁸. С т.нар. прощъпалник, отбелязващ прохождането на детето, са свързани образът и значението на фразеологизма *ям търкулнат хляб* ‘живея наготово, без да се трудя’. С народната традиция като проява на уважение на празник калфата (или младоженците) да ходи на гости и да носи кравай на майстора (съответно на кумовете)⁹, се свързва образната мотивация и значението на *ще ми дохождаш с кравай* – фразеологизъм, който вече се възприема като архаичен, но някога често се употребявал, когато някой държал да подчертае, че ще научи или помогне на друг, за което ще трябва много да го уважават. От обредността, извършвана за почитане на паметта на мъртвите, води началото си изразът *с чужда нута* <майчин> *помен правя*, който днес често се употребява, когато някой проявява щедрост с чужди средства.

Тези няколко български фразеологизма безспорно са специфични и нямат точни съответствия на словашки, макар че в двата езика не липсват еквивалентни и близки (в образно и семантично отношение) паремии и фразеологизми с компонент ‘хляб’ (например: бълг. *Човек не живее само с хляб* и слш. *Nielen chlebom je človek živý*; бълг. *Не ще омеса нута от туй брашно* и слш. *Z tej múky chleba nenapečieš*, също *Nebudú z tej múky koláče*. Отново ще споменем, че тук разглеждаме тези фразеологизми, които смятаме, че са носители на специфичен колорит, имат интересна образност и семантика и нямат точни съответствия в езиците. В тази връзка ще цитираме още няколко израза. Например българските *харчи се като топъл хляб* – ‘продава се бързо, с голям успех; *търся на трън колак (кравай)* – ‘1. търся нещо там, където го няма, 2. върша нещо безсмислено’, както и един израз, употребяван за характеристика на самия хляб: *мек на душица* – ‘топъл, мек, пресен хляб’. Специфична образност и значение имат словашките паремии *prišlo na lámanie chleba* – (с библейски произход) ‘дойде решаващият момент’; *Kto do teba kameňom, ty doňho chlebom* – казва се, за да се подчертае, че на злото не трябва да се отвръща със зло; *odriekaného chleba najväčší kus* – казва се, когато получаваме най-много от това, което отхвърляме, не искаме’; *Lepší doma krajec*

⁷ Въпросът за някои български паремии, свързани с обредните названия на хляба (кравай, колак, пита, боговица и др.) е частично разгледан от Е. Анастасова (Анастасова 1997).

⁸ Понякога тези изрази се употребяват и когато някой държи да подчертае, че не е в близки отношения с някого, понеже на споменатия обичай обикновено присъстват роднини и близки.

⁹ По този повод ще цитираме едно обобщение на М. Маркова „Хлябът е най-типичното блюдо, носено и връщано при повечето гостувания, чиято размяна е един от основните традиционни механизми на общуване за българите“ (Маркова 2012: 204).

chleba jak v cudzine krava celá – употребява се, за да се подчертае, че човек не бива да жертва дома си в името на измамно благополучие.

Въз основа на направения анализ може да обобщим, че фразеологизмите с компонент ‘*хляб*’ в повечето случаи служат за изграждане на положителен езиков образ на човека и света.

2. Фразеологизми с компоненти постни ястия и хранителни продукти от растителен произход

Много *постни ястия и хранителни продукти от растителен произход*¹⁰ присъстват като компоненти в българските и словашките фразеологизми. От тях в българските най-често се срещат *бобът* и *лещата*: *развличам боб за някого; кон боб яде ли; научил се попец на джуркан бобец; още на похлупака боб (леща) ям; няма да варя леща с някого; ял съм с някого печена леща* и др. Това е обяснимо с оглед на мястото на тези хранителни продукти (храни) в традиционната българска кухня. Отново ще цитираме М. Маркова, която в проучването си за храната и храненето на българина във връзка с природните дадености и културата констатира, че най-рядката българска делнична храна е месото, а блажното блюдо присъства сравнително рядко – главно в съответните делнични и годишни дни (Маркова 2012: 186). Причините за това са комплексни и обусловени както от природно-географски, така и от социално-икономически и др. фактори.

В словашките фразеологизми едни от най-честите компоненти, представляващи храни и хранителни продукти от растителен произход, са *грахът (hrach)* и *зелето (kapusta¹¹)* (за българските фразеологизми тези компоненти не са характерни): *mať sa ako hrach pri ceste; hádzat’ hrach na stenu; čerti mi na tvári hrach mlátili; niet kde hrachu hodiť; presýpat’ hrach z vrecka do tanistry; byť aj tam, kde tri hrachy v hrnci vrú; od kapusty, chlapi hustí; liezť niekomu do kapusty; aby sa aj cap našral, i kapusta zostala celá; zrezať niekoho na kapustu; poslat’ (pustiť) capa do kapusty; s tým s kapustu neomastí* и др. Тези хранителни продукти (храни) са неизменна част от ежедневно меню както на някогашните, така и на сегашните словаки. Етнологът Р. Столична, която дълги години изследва храната като културен феномен и генетично-историческите и семантични аспекти на храненето (Stoličná 1991; Stoličná 2004) отбелязва, че именно зелето е най-разпространеният зеленчук, консумиран в Словакия. Според нея това има своите географско-климатични и др. предпоставки, защото този зеленчук може да се отглежда в низините, в по-високите части, дори и в по-малко плодородните планински райони, а освен това сравнително лесно

¹⁰ В една своя статия М. Илиева, извличайки материал от 227 български пословици и поговорки, достига до интересни обобщения относно употребата на названия на храни в тях. Тя прави няколко съпоставки, една от които между количественото присъствие за постни и блажни продукти в пословиците и поговорките (към постните продукти причислява също рибата и рака) и достига до извода, че има голямо предимство на постните продукти – в съотношение 2,3:1 (Илиева 2004: 50–51).

¹¹ В повечето случаи се има предвид киселото зеле.

се консервира и за дълго време запазва хранителните си качества (Stoličná 1991: 60). Географско-климатичните условия на територията на Словакия са благоприятни и за засаждане на бобови растения, от които още от дълбока древност най-отглеждани са грахът и лещата. „Към най-старите култивирани растения по нашите земи принадлежи грахът. Той бил оставян да узрее на полето, след което го почиствали от шушулките и сварявали сухите зърна на каша или супа. В случай на недостатък на зърнени култури в миналото грахът бил използван и като заместител на брашното“ (Stoličná 1991: 61). Това обяснява значимостта и популярността на граха в словашката кухня – факт, който очевидно намира отражение и във фразеологията.

Понеже споменахме *‘каша’*, не може да не отбележим, че тази лексема *‘kaša’* също се среща като компонент в много словашки пословици, поговорки и фразеологизми: *Nijaká kaša sa neje taká horúca ako sa uvarí; každý nech si fúka do vlastnej kaše; chodiť okolo niečoho ako mačka okolo horúcej kaše; Koho raz kaša popáli, vždy ju fúka* (може да се направи паралел с българското *напен каша* духа); *vedieť viac než kašu dúchať; nebude dlho kašu dúchať u dp.*) Според съвременните схващания словашкото национално (и народно) ястие е бриндзови халушки¹², но ако се вгледаме назад във времето и традициите, се оказва, че именно кашата е основна храна. Според етнолога К. Надаска една от най-популярните словашки пословици *Kaša – matka naša* най-точно обобщава значението на този вид ястие. К. Надаска отбелязва, че бриндзовите халушки погрешно са смятани за ястието на народа – народната храна еднозначно били кашите (от елда, ечемик, просо и др.), които се сервирали подсладени или солени, а също като обредни и ритуални ястия, например на Коледа. (Nadaská: <https://www.aktuality.sk/clanok/456888/skutocne-slovenske-narodne-jedlo-ziadne-bryndzove-halusky-odpoved-etnologicky-vas-prekvapi/>). Според Р. Столична в много отношения значението и ролята на кашата от зърнени култури, се доближава до това на хляба: „Тъй като била смятана за символ на изобилието, тя се приготвяла при важни събития, свързани с обредния цикъл, най-вече като средство, целящо да осигури просперитет. Затова била част от сватбената трапеза и се поднасяла най-накрая. За традицията на кашата в нашата народна култура свидетелства и това, че тя е чест мотив в народните приказки и пословици.“ (Stoličná 1991: 43). Освен споменатата пословица има други, които засвидетелстват значенето на кашата за словашката гастрономическа култура (*Lúbi zvrchu kašu a zo spodku halušky; Uč si svoje deti kašu jest!*), а също и начин за национална идентификация: *Uhrom za uhrom, Nemcom za chlievom a Slovákom kaša s mliekom; Kaša s mliekom, to Slovákom; Po kaši po mede, poznať Slováka všade*. Българските фразеологизми и паремии с този компонент са малко и при тяхната образна мотивация се изхожда от

¹² Ястие от ситно настъргани картофи, смесени с брашно и сварени във вода. След като се отцедят, към тях се добавя овче сирене (бриндза), понякога и мляко, и се поднасят с парченца запържена сланина или бекон.

зрителното възприятие и вида на кашата (пихтиеобразна, безформена и др.), а не толкова от гастрономическия ѝ статус.

3. Фразеологизми с компоненти храни и хранителни продукти, типични за балканската и ориенталската кухня

В една голяма част от българските фразеологизми, за разлика от словашките, се срещат като компоненти храни и хранителни продукти, типични за балканската и ориенталската кухня, например: ‘*баница*’ (‘*зелник*’), ‘*сарма*’, ‘*курбан*’, ‘*локум*’ и др. Налице са редица географски и исторически предпоставки за това в езиците на южнославянските и балканските народи посредством турския език да навлезе много лексика, включително и в областта на кулинарията (Иванова 2004). Повечето балкански и ориенталски храни, компоненти в българските фразеологизми, са от животински произход и спадат към категорията на блажното. Наред с това прави впечатление, че по-голямата част от тези фразеологизми има отрицателна конотация и е свързана с тематични области, които могат да бъдат определени като *отрицателни*, например *недостатъци на човешкия характер, неприятни ситуации и обстоятелства*: *на баницата мекото* <и *на работата лекото*> – казва се, когато някой е мързелив или търси най-лесния начин да свърши нещо; *не е луд който яде баницата (зелника)* – казва се, когато някой се облагодетелства незаслужено или вместо друг; *вземам тлъстия пай от баницата* – ‘облагодетелствам се неправомерно’; *правя се на самоковски зелник* – ‘преструвам се, че не разбирам нещо’; *мазен (лоясал) ми е курбанът* – ‘живея прекалено охолно’; *не ще яде Хасан баница* – употребява се, когато нещо няма да стане, няма да има успех; *разтягам (тегля) локуми* – ‘говоря прекалено много’; *свивам сармите на някого* – ‘не позволявам на някого да своеволничи’ и др.

4. Фразеологизми с компоненти подправки

Във фразеологизмите на българския и словашкия език макар и по-рядко като компоненти се срещат и някои *подправки*. Макар че тук веднага може да се направи асоциация с популярния български израз *на всяка манджа мерудия*, за фразеологизмите най-често срещана подправка е *солта* (в някои български и *пиперът*¹³). Присъствието на солта е обяснимо с оглед на ролята на ѝ не само като подобрител на вкусовите качества, но и като химическо съединение, важно за както хранителния режим на човека, така и за начина на приготвяне и консервиране на храната (вероятно в тази връзка могат да се тълкуват словашките изрази *potrebovať niečo ako sol* – ‘силно се нуждая от нещо’ и *potrebný ako sol* – ‘нещо е много необходимо’). Не бива да се пропуска и апотропейната роля на солта – неотменна част от множество магически практики и обреди (Българска митология 1994: 339), както и значението ѝ в

¹³ Д. Маринов пише: „Сол и пипер са най-нужните зачинки в селския вареник (готварница): без сол и пипер гостба не може да бъде“ (Маринов 1984: 678).

народната медицина (Георгиева 2013: 105; Stoličná 1991: 32). Редица източници свидетелстват за това, че солта е особено ценен, скъп продукт (включително с високи икономически измерения, свързани с добива, съхранението и дистрибуцията ѝ). В тези връзки можем да тълкуваме значението на българския израз *излиза ми солено* – ‘излиза ми много скъпо, с много жертви’, както и популярните *Солта е по-скъпа* (също и *по-ценна*) *от златото*, слш. *Sol' nad zlato*¹⁴. В Библията солта също има много значения и символи, затова някои от фразеологизмите с този компонент са с библейски произход (бълг. *солта на земята*; слш. *sol' zeme; stát' ako sol'nyú stíp* и др.).

5. Концептуализирането на света чрез храната

От събрания и анализиран фразеологичен материал можем да достигнем до няколко извода относно *изграждането на езиковия образ на света и на човека* чрез хранителните продукти и ястията. Най-общо може да се каже, че то се обуславя от два основни фактора. *Първият е възприемането на храната с почти всички човешки сетива: вкус, обоняние, зрение, допир и слух*, а *вторият* се обуславя от факта, че *храната има както биологично-географски, така и социокултурни и икономически измерения*.

При сетивните възприятия на храната водещ е *вкусът*¹⁵, от който човек обикновено е способен да различи пет основни вида: *солен (slaný)*, *сладък (sladký)*, *горчив (horký)*, *кисел (kyslý)*, *лютлив (štipľavý)*. Повечето от вкусовете са представени и интерпретирани в езиците под формата на сравнения с хранителни продукти, храни и напитки, които ги съдържат: бълг. *сладък като мед*; слш. *sladký ako med (cukor)*; бълг. *горчив като пелин*; слш. *horký ako blen*; бълг. *кисел като оцет (лимон)*; слш. *kyslý ako ocot*; бълг. *лют като пиперка*¹⁶. Споделяме твърдението на Й. Млечко и М. Мостовска, че *вкусът като източник на чисто кулинарни усещания е натоварен и с редица други функции* (Млечко, Мостовска 2004: 148). В български и словашки, подобно на други езици, прилагателните за вкус освен преки имат и преносни значения, например: *солен (slaný)* – прекомерно скъп; *сладък (sladký)* – ‘1. приятен, мил; 2. лицемерен’; *горчив (horký)* – ‘неприятен, труден, мъчителен’; *кисел (kyslý)* – ‘неприятен, раздразнен или в лошо настроение’; *лютлив (štipľavý)* – ‘ядосан, заядлив, язвителен’. Тези преносни значения не се отнасят до вкусови възприятия, а най-вече до психически състояния на човека (бълг. *кисело настроение, горчив*

¹⁴ Това схващане е в основата на сюжета на популярната словашка приказка със същото заглавие.

¹⁵ По отношение на начина за възприемаме храната сме съгласни с М. Маркова, която констатира, че българите описват всеки конкретен вкус и мирис чрез храни и характеризират храната си чрез начина, по който сетивата им я усещат. „Тъй като вкусът и мирисът са физиологично свързани само когато въздействат едновременно, храната се възприема цялостно и се оценява качествено“ (Маркова 2011: 52).

¹⁶ Отново според М. Маркова соленото, ферментиралото и лютивото са един от етноспецифичните белези на българската диета, които я отличават от общобалканската (Маркова 2011: 230).

плач, сладка усмивка, лют характер; слш. *kyslá tvár, sladký úsmev, horký ból*) или до ситуации и абстрактни същности (бълг. *лют спор, сладки приказки, горчиво разочарование; сли. sladké reči, horké sklamanie, štiplavá poznámka*). Преносните значения на прилагателните за вкус намират израз и във фразеологизмите: бълг. *преглъщам горчивия хап и сли. prehltnúť horkú pilulku* – ‘примирявам се с нещо неприятно’; бълг. *налагам или получавам солена глоба* – ‘налагам или получавам глоба в голям размер’; бълг. *излезе (излиза) ми кисело* – ‘имам големи неприятности’; слш. *zahryznúť do kyslého jablka* – ‘заемам се с нещо неприятно или работа, която трудно може да се оправи’; слш. *jest’ horký chlieb* – ‘изкарвам трудно прехраната си’, *roniť horké slzy* – ‘плача или страдам много’, слш. *mať štiplavý jazyk* – ‘говоря подигравателно, заядливо’. Храните, асоциирани с конкретен вкус, олицетворяват и преносното значение на вкуса, като именно върху това се гради образността на някои от фразеологизмите, които съдържат като компоненти съответните храни: бълг. *мед ми капе на сърцето* – ‘хубаво, приятно ми е’; *мед му капе от устата и сли. ústa mi medom pretekajú* – ‘(иронично) прекалено сладкодумен, лицемерен е; *byť samý cukor* – ‘(иронично) прекалено мил съм с някого’.

Зрителното възприятие на храната и нейният външен вид са също важни за концептуализацията на света във фразеологията. Обикновено течните и пихтиеобразни храни са носители на негативна конотация и фразеологизмите с такива компоненти имат негативна семантика (лоша ситуация, лош външен вид и др.): бълг. *бъркам каша и забърквам се в някаква каша* – ‘създавам проблем, попадам в неприятна ситуация’; *каша ми е в главата* – ‘объркан съм’; слш. *navariť si kaše; byť v kaši (v bryndzi); dostať sa do kaše* – ‘създавам си проблем, попадам в лоша ситуация’; *íahát niekoho z kaše (z bryndze)* – ‘помагам на някого за излезе от лоша ситуация’; бълг. *дробя попара* – ‘причинявам неприятности на някого’; *сърбам попарата на някого* – ‘ядосвам се заради чужди грешки’; *правя някого на пихтия (кюфте, кайма, дробсърма)* – ‘смачквам, набивам някого’ и др.

Външният вид на храната също може да бъде в основата на образността и семантиката на фразеологизмите. Например формата на обредния хляб *кравай* е в основата на образността на фразеологизма *свивам се на кравай* – ‘свивам се, не се разпростирам, живея в недоимък, зле съм материално’, а семантиката се гради и върху значението (включително и преносно) на глагола *свивам се* ‘живея натясно; живея с недостатъчно пари’. Популярният словашки фразеологизъм *dostať z koláča dieru* – ‘не получавам нищо’ също има образност, мотивирана от формата на *koláč* – хлебно изделие с дупка в средата (подобно на нашия кравай), но семантиката се гради и върху алогизъм – получаване на нещо (дупката), което фактически е празно пространство, т.е. нищо. С червения цвят на подправката *пипер* е свързана и семантиката на рядко употребявания и вече остарял български израз *разсипвам (разсипя) пипера* – ‘изчервявам се от срам’. С гладката консистенция на *маслото* и свойството му (както и това на *меда*), да се размазва, гладко да покрива повърхности, както и да се плъзга, е свързан образът във фразеологизмите бълг. *върви като по мед*

и *масло* и слш. *ide to ako po masle*, а със свойствата на мазнините да излизат на повърхността е свързана образността на българските изрази *изплювам отгоре като масло* и *излизам (изляза) отгоре като зехтин* <над водата> – ‘побеждавам, надвивам, наддумвам’.

Храната като нещо материално може да бъде възприемана и *тактилно*, а усещането за *допир* е от основно познавателно значение за човека. Във фразеологията намират отражение негативните усещания от съприкосновението на храната, например прекалено *топлото* и *горещото*, предизвикващи болка (бълг. *не съм се опарил в кашата* – ‘не съм си изпатил, не съм пострадал’; *парен каша духа* – ‘който веднъж си е изпатил, друг път внимава’; *горещ картоф* – ‘нещо неприятно’; слш. *rob ral horúci kašu* – ‘казва се, когато някой не постига успех’, *obchádzat' (chodit') okolo niečoho ako mačka okolo horúcej kaše* – ‘нямам желание да се заема или да кажа нещо неприятно, заобикалям нещо’), както и *щипещо-лютивото*, което дразни (бълг. *слагам сол в раната* – ‘дразня някого или говоря за нещо, за което не трябва да се говори’; слш. *byť niekomu sol'ou v očiach* – ‘неприятен, дразнец съм за някого’).

Открихме и един фразеологизъм, свързан със *слуховото* възприятие на храната – *frflat' ako kaša v hrnci* – ‘мърморя, проявявам недоволство’, с буквален превод ‘кърпя като каша в тенджерата’. Очевидно образността се гради и върху двете значения на глагола *frflat'* – 1. фъфля, мърморя, бърборя; 2. кърпя.

Този кратък преглед показва, че сетивата като източник на познание активно участват в концептуализацията на света и изграждането на образността и семантиката на фразеологизмите.

Вторият фактор, имащ значение за концептуализирането на света чрез храната, е основан на факта, че храната е *детерминирана както биологично-географски, така и социокултурно и икономически*.

Осигуряването на хранителните продукти и приготвянето на храната включват редица дейности, свързани с многобройни взаимодействия между хората, извършвани според установени норми и правила. Затова храната и храненето могат да бъдат индикатор както за определена *етническа* и *религиозна принадлежност*, така за *социален* и *икономически статус*.

В редица български и словашки етнографски изследвания (включително и цитираните тук) е документирано, че в миналото храните от животински произход, главно месо, мляко и млечни продукти (сирене, масло, а за българите и кисело мляко) са се консумирали сравнително рядко, обикновено на празници¹⁷, в сравнение с тези от растителен произход. Месните и блажни храни винаги са имали по-голяма стойност, а достъпът до тях е свързан с труд и повече средства. Затова те са част от менюто на привилегирани членове на обществото и тяхната ежедневна консумация не е характерна за обикновения

¹⁷ Красноречиво доказателство за това е ироничният фразеологизъм *обичам някого като леща по Великден* – ‘никак не обичам някого’, свързано с факта, че този голям християнски празник бележи края на поста и на него с прието да се консумира месо.

човек. В тази връзка може да се каже, че хранителните продукти и ястията от животински произход са смятани за имащи *висок социален престиж*. Затова и някои от фразеологизмите, в които тези продукти и ястия участват като компоненти, имат семантика свързана с *богатство, охолство, печалба*: бълг. *плувам като сирене в масло* – ‘живея в охолство’; *мед и масло ще потече* – ‘ще бъде постигнато благополучие’; *обирам каймак*¹⁸ – ‘вземам най-хубавата част, печалбата от нещо’; слш. *mat' sa ako červík v syre* – ‘живея в изобилие и охолство’. Популярен е и изразът *сиренето е с пари* – отговор-реакция, когато трябва да се подчертае, че всичко на този свят си има цена (понякога висока). Много български фразеологизми, имащи компоненти продукти и ястия от животински произход, се употребяват иронично *през джам сирене ближе* – казва се по адрес на стиснат човек, *колкото у циганин кисело мляко* – ‘никак’, а други са подигравателни (*Ядваш ли, куме, печено прасе* – каза се, когато излишно питат някого дали иска нещо съблазнително; *Не ще кум печена кокошка* – казва се, когато някой се преструва, че не иска нещо хубаво).

Със *снижен социален престиж* са храните от растителен произход, а фразеологизмите, в които участват като компоненти имат разнообразна семантика, но често се употребяват като подигравателни и иронични: бълг. *прост като фасул* – ‘много прост, обикновен’; *фасулска работа* – ‘лесна работа’; *коприва яде, коприва носи* – казва се за беден човек, който се големее.

* * *

От направените анализи могат да бъдат изведени следните обобщения: Отделните народи имат различно отношение към храните, което зависи от природо-географските условия, от възприетите начини за набавяне на храната и от установените социално-икономически и религиозно-културни норми. Това от своя страна намира отражение в езика и във фразеологията. Хранителните продукти и храната (ястията) участват активно в изграждането на езиковия образ на човека и света. Важни фактори за това са възприемането на храната с почти всички човешки сетива и нейната биологично-географска, социокултурна и икономическа детерминираност. В гастрономическите традиции на българите и словациите има някои прилики (произтичащи от сходните природо-географски условия, общите славянски и християнски традиции и т.н.), но и различия (обусловени от историческо-културни взаимодействия и опозиции на местоположението Балканите / Централна Европа), което от своя страна намира отражение в българската и словашката фразеология. В тази връзка можем да обобщим, че най-много прилики има в образната мотивация и семантиката на българските и словашките фразеологизми с компоненти ‘хляб’ и подправката ‘сол’, а при тези с компоненти названия храни от растителен и животински произход се наблюдава образно, конотационно и семантично разнообразие.

¹⁸ Тук можем да посочим и изрече каймак (на обществото), на словашки smotánka – богатите и известни хора, елитът.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Анастасова 1997:** Анастасова, Е. Хлябът в българската традиционна фразеология. // *Хлябът в славянската култура*. София: БАН, 185–178. **Anastasova, E.** Hlyabat v balgarskata traditsionna frazeologiya. // *Hlyabat v slavyanskata kultura*. Sofiya: BAN, 185–178.
- Българска митология 1994:** *Българска митология. Енциклопедичен речник*. Съст. А. Стойнев. София: Изд. група 7М+ Логис. **Balgarska mitologiya.** Entsiklopedichen rechnik. Sast. A. Stoynev. Sofiya: Izd. grupa 7M + Logis.
- Иванова 2004:** Иванова, Ц. Кулинарните недоразумения на българско-сръбската езикова граница. // *Трапезата в културата на българи и сърби. Трпеза у култури Бугара и Срба*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 71–84. **Ivanova, Ts.** Kulinarnite nedorazumeniya na balgarsko-srabskata ezikova granitsa. // *Trapezata v kulturata na balgari i sarbi. Trpeza u kulturi Bugara i Srba*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 71–84.
- Илиева 2004:** Илиева, М. Постни ли са постите в България? // *Трапезата в културата на българи и сърби. Трпеза у култури Бугара и Срба*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 47–53. **Ilieva, M.** Postni li sa postite v Balgariya? // *Trapezata v kulturata na balgari i sarbi. Trpeza u kulturi Bugara i Srba*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 47–53.
- Георгиева 2013:** Георгиева, Ив. *Българска народна митология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. **Georgieva, Iv.** Balgarska narodna mitologiya. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.
- Маринов 1984:** Маринов, Д. *Избрани произведения*. Том II. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1984. **Marinov, D.** Izbrani proizvedeniya. Tom II. Sofiya: Izdatelstvo „Nauka i izkustvo“, 1984.
- Маркова 2012:** Маркова, М. *Храна и хранене: между природа и култура*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. **Markova, M.** Hrana i hranene: mezhdu priroda i kultura. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.
- Млечко, Мостовска 2004:** Млечко, Й., М. Мостовска. Семантични успоредици на лексиката за вкус в българския и полския език. // *Трапезата в културата на българи и сърби. Трпеза у култури Бугара и Срба*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 47–53. **Mleczko, J., M. Mostowska,** Semantichni usporeditsi na leksikata za vkus v balgarskiya i polskiya ezik. // *Trapezata v kulturata na balgari i sarbi. Trpeza u kulturi Bugara i Srba*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 47–53.
- Рот 2007:** Рот, К. *Турско кафе, гулаш, дюнер*: стереотипи в европейската кулинарна култура. // Рот, Ю., К. Рот. *Студии по интеркултурна комуникация*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 168–178. **Roth, K.** *Tursko kafe, gulash, dyuner*: stereotipi v evropeyskata kulinarna kultura. // **Roth, J., K. Roth.** *Studii po interkulturalna komunikatsiya*. Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“, 168–178.
- Хаджийски 1995:** Хаджийски, Ив. *Бит и душевност на нашия народ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. **Hadzhyski, Iv.** Bit i dushevnost na nashiya narod. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Хлябът 1997:** *Хлябът в славянската култура*. София: БАН. **Hlyabat v slavyanskata kultura.** Sofiya: BAN, 185–178.
- Nadaská, K.** <https://www.aktuality.sk/clanok/456888/skutocne-slovenske-narodne-jedlo-ziadne-bryndzove-halusky-odpoved-etnologicky-vas-prekvapi/> – цитирано на 20.7.2017.

Stoličná 1991: Stoličná, R. Jedlá a nápoje našich predkov. Bratislava: VEDA, 1991.

Stoličná 2004: Stoličná, R. Jedlo ako kľúč ku kultúre. (Geneticko-historické a sémantické aspekty nášho stravovania). Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2004.

Материалът е ексцерпиран от следните български и словашки източници:

Армянов, Г. *Речник на българския жаргон.* **София, 1995.**

Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език.* **София:** Издателство на БАН, 1986.

Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език.* **София:** Издателство на БАН, I – 1974; София: Издателство на БАН, II – 1975.

Zátorecký, A. P. *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky.* **Bratislava:** Slovenský Tatran, 2005.

Košková, M. *Z bulharsko-slovenskej frazeológie.* **Bratislava, 1998.**

Košková M. a kol. *Bulharsko-slovenský slovník I. (A-K).* **Bratislava:** Slavistický kabinet SAV, 2004.

Habovštiakova, K., E. Krošláková. *Človek v zrkadle frazeológie.* **Bratislava:** Tatran, 1990.

Smiešková, E. *Malý frazeologický slovník.* **Bratislava:** SPN, 1989.

Slovník súčasného slovenského jazyka (A-G). **Bratislava:** Veda, 2006.

Slovník súčasného slovenského jazyka (H-L). **Bratislava:** Veda, 2011.

<http://www.ludoslovensky.sk> – цитирано на 25.7.2017